

فصل سوم

ایران از ورود اسلام تا پایان صفویه

تاریخ ایران از ورود اسلام تا تأسیس حکومت صفوی، تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی زیادی را پشت سر گذاشت. اوضاع سیاسی کشور ما در این سده‌ها، فراز و نشیب‌های زیادی داشت و سلسله‌ها و حکومت‌های متعددی بر سر کار آمدند و هر کدام به طریقی بر شرایط ایران تأثیر گذاشتند. اما مهم‌ترین تحول در عرصه دینی و فرهنگی رخ داد و ایرانیان با پذیرش تدریجی اسلام، نقش عظیمی را در تأسیس و شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی به عهده گرفتند. در حوزه‌های اجتماعی و اقتصادی نیز جامعه ایرانی تغییر و تحولات زیادی به خود دید. شما در این فصل با کاوش در موضوع‌های تاریخی و بررسی شواهد و مدارک؛ علل، آثار، نتایج و پیامدهای مهم‌ترین تحولات تاریخ ایران در دوران اسلامی را شناسایی و تحلیل خواهید کرد.

تمدن ایرانی - اسلامی

حملهٔ اعراب مسلمان به ایران که منجر به سقوط ساسانیان و آغاز دوران اسلامی شد، رویدادی مهم و سرنوشت‌ساز در تاریخ کشور ما به شمار می‌رود. شما در این درس با استفاده از شواهد و مدارک، چگونگی فتح ایران توسط اعراب و علل و آثار مهم‌ترین تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی را که در دو قرون نخست هجری در کشور ما به وقوع پیوست و زمینه‌های شکل‌گیری تمدن ایرانی - اسلامی را فراهم آورد، بررسی خواهید کرد.

فتح ایران توسط اعراب مسلمان

فکر کنیم و پاسخ دهیم

مورخان در یک تقسیم‌بندی معروف، تاریخ ایران را به دو دورهٔ اصلی تقسیم کرده‌اند. الف) پس از مشورت با همدیگر، بگویید این دوره‌ها کدامند؟ ب) به نظر شما مبنای این تقسیم‌بندی چیست؟

ساسانیان و اعراب

در عصر باستان، قبایل بیابانگرد عرب که در مجاورت مرزهای جنوب و جنوب‌غربی فلات ایران می‌زیستند، مکرر به شهرها و آبادی‌های مرزی میهن ما هجوم می‌آوردند و پس از غارت آنها به درون بیابان‌های شبه‌جزیرهٔ عربستان عقب‌نشینی می‌کردند. به همین دلیل، حکومت ساسانیان، علاوه بر زنجیره‌ای از پادگان‌ها که در مرزهای جنوب‌غربی قلمرو خود ایجاد کرده بود، دولت‌نشاندگی از طایفهٔ عرب آل‌مُنْذِر (لَحْمِیَان) در حیره بر سر کار آورد که سدّ محکمی در برابر یورش اعراب بدوی و کوشش‌های رومیان برای نفوذ به سرحدات ایران باشد. در جنوب، غیر از بحرین ۱ و عمان که جزو سرزمین اصلی ایران بودند و مرزبانان ایرانی بر آنجا حکومت می‌کردند، یمن نیز از زمان پادشاهی خسرو انوشیروان به تصرف ساسانیان درآمد.

ایران در آستانهٔ حملهٔ اعراب

همزمان با ظهور اسلام، ایران در وضعیت سیاسی و اجتماعی نامساعدی به سر می‌برد. حکومت ۴۰۰ سالهٔ ساسانی را جنگ‌های طولانی و پرخرج با روم در غرب و نبردهای پی در پی با اقوام بیابانگرد در مرزهای شرقی، از یک سو و اختلاف و نزاع بزرگان و اشراف دچار فرسودگی و ضعف کرده بود. به گونه‌ای که پس از خسرو پرویز در مدت کوتاهی بیش از ده تن به تخت شاهی نشستند.

۱- در قرون نخستین اسلامی به بخش وسیعی از مناطق ساحلی جنوب خلیج فارس بحرین گفته می‌شد؛ ولی امروزه این نام بر کشور بحرین که جزیره‌ای در جنوب خلیج فارس است اطلاق می‌شود.

اوضاع اجتماعی نیز به دلیل جدایی و بیگانگی طبقات جامعه ایران از یکدیگر، اختلافات مذهبی و سرکوب شدید مخالفان دین رسمی، تنگ نظری موبدان و دخالت آنها در همه شئون کشور پریشان بود.

علاوه بر آن، بروز بیماری مرگبار طاعون و طغیان شدید رودهای دجله و فرات که بندها و سدها را شکست و خسارت فراوانی به زمین‌های حاصلخیز آسورستان (بین‌النهرین/ سواد/ عراق) زد، ضربه سنگینی به اقتصاد ساسانیان وارد آورد.

حادثه تأثیرگذار دیگری که در این اوضاع و احوال اتفاق افتاد، از میان برداشتن دولت آل‌مندر توسط خسرو پرویز بود. اندکی پس از این ماجرا، دسته‌ای از سپاهیان ساسانی از قبیله‌های عرب که به مرزهای ایران حمله کرده بودند، شکست خورد^۱. این واقعه، اُبُهت و عظمت قدرت ساسانیان را نزد اعراب فرو ریخت و باعث تشویق و تحریک بیشتر آنان برای هجوم به کاروان‌ها و آبادی‌های مرزی ایران شد.

نخستین برخوردهای مسلمانان با ایرانیان

مطابق برخی روایت‌ها، خسرو پرویز از جمله فرمانروایان بزرگی بود که در سال هفتم هجری توسط حضرت محمد به اسلام دعوت شد؛ اما او دعوت پیامبر را نپذیرفت و به باذان، حاکم ایرانی یمن امر کرد که به حجاز رود و آن حضرت را دستگیر و روانه تیسفون کند. البته برخی از مورخان در درستی این روایت تردید دارند. به هر حال، چون پیامبر خبر مرگ خسرو را به باذان فرستاد، او به همراه دیگر ایرانیان یمن اسلام آورد. اینان پس از سلمان فارسی، نخستین گروه ایرانیانی بودند که مسلمان شدند. آنان در خلال سرکشی‌هایی که پس از رحلت رسول خدا در شبه جزیره عربستان به وجود آمد، ایمان خود را نسبت به اسلام نشان دادند و با تمام وجود در برابر از دین برگشتگان و پیامبران دروغین جنگیدند.

کاوش خارج از کلاس

با رجوع به منابعی که دبیر معرفی می‌نماید در باره سلمان فارسی تحقیق کنید و به پرسش‌های زیر در باره او پاسخ کتبی دهید.

الف) از چه شهر و خاندانی بود؟ ب) در آغاز پیرو چه دینی بود؟ پ) با چه انگیزه و هدفی و چگونه به مدینه رسید و مسلمان شد؟ ت) چه خدماتی به اسلام در مدینه کرد؟ ث) در جریان فتح ایران چه مأموریتی را به عهده گرفت؟

علاوه بر یمن، در زمان پیامبر، اسلام به بحرین و عمان نیز راه یافت. مرزبان‌های ساسانی این دو منطقه در مقابل سپاهیان مسلمان تاب مقاومت نیاوردند و زرتشتیان ساکن بحرین به اطاعت مسلمانان و پرداخت جزیه گردن نهادند.

حمله اعراب مسلمان به ایران

در شرایطی که دربار ساسانی دچار اختلاف و آشفتگی بود، اعراب مسلمان در اواخر دوران خلافت ابوبکر به منطقه سواد حمله کردند و تعدادی از آبادی‌ها و شهرهای آن منطقه را به جنگ و یا صلح گشودند، اما حملات جدی آنان در ابتدای خلافت عمر بن خطاب صورت گرفت. در آن زمان، پس از سال‌ها اختلاف و نزاع در دربار ساسانی، یزدگرد سوم بر تخت نشست، امور کشور کمی سامان یافت و سپاه ایران با شکست اعراب مسلمان در جنگ جسر یا پل (۱۳ق) بیشتر متصرفات آنان را پس گرفت. عمر، خلیفه دوم جنگاوران تازه‌نفسی را که از انگیزه معنوی و مادی بالایی برای جنگیدن برخوردار بودند، روانه ایران کرد.

۱- این جنگ در فاصله سال‌های ۶۰۴ تا ۶۰۱م در آبخوری موسوم به ذوقار (ذبقار) در جنوب کشور کنونی عراق رخ داد.

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر را به دقت بخوانید و با همفکری به پرسش‌های مربوط به آنها پاسخ دهید.

متن ۱: عُمر، خلیفهٔ دوم، پیش از جنگ قادسیه در مدینه خطاب به اعراب مسلمان گفت: «حجاز جای ماندن شما نیست، مگر آنکه آذوقه جای دیگر بجوید که مردم حجاز جز به این وسیله نیرو نگیرند، روندگان مهاجر که به وعدهٔ خدا می‌رفتند کجا شدند؟ در زمین روان شوید که خدایتان در قرآن وعده داده که آن را به شما می‌دهد و فرموده که اسلام را بر همهٔ دین‌ها چیره می‌کند و یار خود را نیرو می‌دهد و میراث امت‌ها را به اهل آن می‌سپارد. بندگان صالح خدا کجایند؟» (تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۵۸۸).

متن ۲: مثنی‌بن حارثه، رئیس یکی از قبیله‌های عرب که در حمله به مرزهای ایران خیلی فعال بود، گفت: «در جاهلیت و اسلام با عرب و عجم جنگ کردم، به خدا به روزگار جاهلیت یک‌صد عجم پرتوان‌تر از هزار عرب بود و اکنون یک‌صد عرب پرتوان‌تر از هزار عجم است» (همان، ج ۴، ص ۱۶۱۷).

الف) با توجه به متن ۱، برداشت شما از انگیزهٔ اعراب مسلمان در حمله به ایران چیست؟
ب) تحلیل شما از متن ۲ در خصوص وضعیت روحی و روانی سپاهیان ساسانی در هنگام حمله اعراب به ایران چیست؟

اعراب مسلمان نخست در قادسیه به سختی سپاه ایران را به سختی شکست دادند (۱۴ق) و تیسفون پایتخت پرآوازه ساسانیان را پس از مدتی محاصره تسخیر کردند (۱۶ق).

از عوامل شکست قادسیه، می‌توان به اختلاف‌های داخلی ایرانیان و ناامیدی رستم فرخزاد، فرمانده سپاه ساسانی از پیروزی، همکاری دهقانان^۱ و برخی قبیله‌های عرب ساکن سواد با مسلمانان اشاره کرد. ضمن آنکه خبر پیروزی خیره‌کننده اعراب مسلمان بر رومیان در شام، موجب تقویت روحیه و انگیزهٔ جنگاوران عرب در قادسیه شد.

پس از سقوط تیسفون، بقایای ارتش ساسانی در جلولاگرد هم آمدند و با مهاجمان جنگیدند، اما شکست خوردند و بسیاری از آنان کشته شدند (۱۶ق).

بحث و گفت‌وگو

به دنبال پیروزی اعراب مسلمان در جنگ‌های قادسیه و جلولا، سرتاسر سرزمین حاصلخیز و ثروتمند سواد به تصرف آنان درآمد. با توجه اینکه این سرزمین به جنگ گشوده شده بود، تمام اموال و املاک آن‌جا به عنوان غنیمت به جنگجویان مسلمان تعلق می‌گرفت؛ اما عُمر، خلیفهٔ دوم، پس از مشورت با تعدادی از صحابه از تقسیم املاک مذکور خودداری کرد. به دستور او، دهقانان و کشاورزان آن سرزمین امان یافتند و به آنان اجازه داده شد که همچون گذشته بر روی زمین‌های آن‌جا کشاورزی کنند و در مقابل به مسلمانان جزیه و خراج دهند.

با راهنمایی دبیر در باره علل و آثار سیاسی، نظامی و اقتصادی این تصمیم خلیفه دوم، بحث و گفت‌وگو نمایید.

۱- دهقان یا دهگان، به کسانی گفته می‌شد که در دورهٔ ساسانی و قرون نخستین هجری، به نمایندگی از حکومت روستاها را اداره می‌کردند و مالیات‌ها را گردآوری می‌کردند.

پیروزی اعراب مسلمان در جنگ نهاوند سرنوشت حکومت ساسانی را قطعی کرد (۲۱ق). فاتحان این پیروزی را فتح الفتوح نامیدند. به دنبال آن، سپاهیان مسلمان از هر سوی به داخل ایران پیش تاختند و تا دوران خلافت عثمان، بیشتر شهرها و ولایات مختلف را یکی پس از دیگری به جنگ و یا صلح گشودند^۱.

ساکنان برخی شهرها و مناطق ایران مانند همدان، ری، فارس و به خصوص شهر استخر که خاستگاه خاندان ساسانی بود، بارها بر اعراب شوریدند، اما از آنجایی که میان این شورش‌ها هماهنگی وجود نداشت، اعراب آنها را سرکوب کردند و در جریان آن تعداد قابل توجهی از مردم تلف شدند.

فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک؛ صلح‌نامه‌ها

صلح‌نامه‌های میان ایرانیان و اعراب، حاوی نکات مهمی دربارهٔ چگونگی فتح ایران و برخوردهای فاتحان و مغلوبان است. قسمتی‌هایی از چند صلح‌نامه را به دقت بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آنها، پاسخ دهید.

صلح‌نامه نهاوند: [فرمانده سپاه عرب] جان‌ها و مال‌ها و زمین‌هایشان را امان می‌دهد که کسی دینشان را تغییر ندهد و از انجام ترتیبات دینشان منع نکند، مادام که هر سال به عامل خویش جزیه دهند. مادام که ره‌مانده را رهنمایی کنند، راه‌ها را اصلاح کنند و هر کس از سپاه مسلمانان را که به آنها گذر کند [یک شبانه‌روز] مهمان کنند و مادام که نیک‌خواهی کنند. اگر خیانت کردند ذمه ما از آنها بری باشد «تاریخ طبری، ج ۵، ۱۹۶۰».

صلح‌نامه ری: «[یکی از بزرگان شهر] پانصد هزار درهم بداد تا تازیان کسی از ایشان را نکشند و به اسیری نبرند و آتشکده‌ای را ویران نکنند. و نیز خواستند که مقدار خراج ایشان برابر خراج اهل نهاوند باشد» (بلاذری، فتوح البلدان، ص ۱۲۰).

صلح‌نامه آذربایجان: «مرزبان بر همه آذربایجان از حذیفه بن یمان (فرمانده سپاه مسلمانان) طلب صلح کرد و بر آن شد که هشتصد هزار درهم بپردازد به آن شرط که حذیفه کسی را نکشد یا به اسیری نگیرد و آتشکده‌ای را ویران نسازد. اهل شیز^۱ را از پایکوبی در روزهای عید و انجام مراسم دیگر باز ندارد» (همان، ص ۱۶۳).

الف) تعهدات ایرانیان و اعراب مسلمانان را در قراردادهای صلح فوق فهرست نمایید.

ب) تعهدات اعراب مسلمان در این صلح‌نامه‌ها، دلالت بر چه مسائلی دارد؟

۱- آثار و بقایای شهر شیز یا تخت سلیمان، از جمله بقایای یکی از سه آتشکده بزرگ دوران ساسانی یعنی آتشکدهٔ آذرگشنسب که مخصوص شاهان بود، در جنوب دریاچهٔ ارومیه در استان آذربایجان غربی بر جا مانده است.

در جریان فتح ایران به ویژه پس از جنگ نهاوند، مرزبانان، دهقانان و حتی موبدان به عنوان حاکمان و یا بزرگان محلی از همراهی و همکاری با یزدگرد سوم دست کشیدند و هر کدام بر اساس منافع و مصلحت خویش با سپاهیان اعراب مسلمان که به حوزه فرمانروایی آنها می‌رسیدند، برخورد می‌کردند. برای نمونه، هرمان، حاکم خوزستان، شهر شوشتر را مرکز فرماندهی خود قرار داد و به مقابله با اعراب برخاست، اما مهاجمان با خیانت یکی از ساکنان شهر به داخل شهر نفوذ کردند. هرمان به اسارت افتاد و به مدینه فرستاده شد. شهرک، مرزبان فارس نیز با اعراب جنگید و کشته شد. مرزبانان برخی ولایات مانند آذربایجان و سیستان، مقاومت و جنگ در برابر سپاهیان مسلمان را بی‌فایده دانستند و به صلح با آنان رضایت دادند. برخی از حاکمان و بزرگان محلی از قبیل هیرندان^۱ نهاوند و دارابگرد، دهقان نیشابو و مرزبان طوس برای نجات جان و اموال و یا حفظ موقعیت سیاسی و اجتماعی خود، با اعراب مسلمان همکاری کردند و آنان را در فتح ایران یاری دادند.

دو قرن حکومت اعراب بر ایران

الف) عصر خلفای نخستین

پس از آنکه شهر و ولایتی توسط اعراب مسلمان فتح می‌شد، به فرمان خلیفه، فردی از میان فرماندهان سپاه، سران قبیله‌ها و یا صحابه به حکومت آنجا منصوب می‌شد. از آنجایی که اعراب تجربه چندان در کشورداری نداشتند، اداره امور دیوانی همچون گذشته در اختیار ایرانیان باقی ماند. محاسبه و دریافت مالیات‌ها همچنان توسط دیران و دهقانان ایرانی انجام می‌گرفت. دفترهای دیوانی مثل گذشته به خط و زبان پهلوی نوشته می‌شد و سکه‌های ضرب شده توسط ساسانیان همچنان در گردش بود. به طور کلی، اعراب مسلمان تا زمانی که نافرمانی صورت نمی‌گرفت و قراردادهای صلح نقض نمی‌شد، دخالتی در اداره امور داخلی شهرها و روستاها دخالتی نمی‌کردند.

ب) دوره خلافت امویان

در زمان حکومت بنی‌امیه، مناطق مختلف ایران تحت فرمان و نظارت والی عراق اداره می‌شد؛ البته در مواقعی نیز خلفای اموی در عزل و نصب حاکمان مناطق مهمی مانند خراسان و آذربایجان به طور مستقیم دخالت می‌کردند. در آن دوره، حکومت شهرها و مناطق مختلف دنیای اسلامی از جمله ایران در انحصار کامل اشرافیت اموی و سران قبیله‌های عرب متحد آنان قرار داشت. زیادبن‌آبیه، پسرش عبیدالله، حجاج بن یوسف ثقفی و یوسف بن عمر از جمله معروف‌ترین و لیان اموی بودند که بر عراق و ایران فرمان راندند و به ایرانیان، خواه مسلمان و خواه غیرمسلمان ظلم فراوانی کردند. در زمان حجاج بود که خط و زبان دفترهای دیوان از پهلوی به عربی برگردانده شد.

مهاجرت قبیله‌های عرب به ایران در قرن اول، از جمله رویدادهایی است که آثار و نتایج سیاسی، اجتماعی و فرهنگی قابل توجهی بر جا گذاشت. این مهاجرت‌ها از دوران فتوحات و به هدف تحکیم سلطه مسلمانان بر ایران شروع شد، اما در دوره امویان شدت یافت؛ برای نمونه، در زمان معاویه ۵۰ هزار مرد جنگی عرب که به همراه اعضای خانواده شمار آنان به چند صد هزار نفر می‌رسید، به داخل ایران کوچ کردند.

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر موضوع‌های زیر را به بحث بگذارید: الف) چرا بیشتر مهاجران عرب جذب مناطق خراسان و سیستان شدند؟ ب) تداوم اختلافات کهن قحطانی و عدنانی در میان مهاجران، چه نتیجه و پیامدی برای خلافت امویان در ایران و به خصوص خراسان داشت؟ پ) مهاجرت گسترده اعراب مسلمان به ایران از نظر اجتماعی و فرهنگی چه آثار و نتایجی می‌توانست داشته باشد؟

۱- یزدگرد سوم پس از جنگ نهاوند به سوی مرکز ایران و سپس خراسان رفت و سرانجام در سال ۳۱ق/۶۵۱م، به تحریک دهقان مرو، به دست آسیابانی در نزدیکی آن شهر کشته شد.

۲- هیربد، عنوانی برای روحانیان زرتشتی بود که از نظر رتبه پس از موبدان قرار می‌گرفتند و وظایفی چون تعلیم و تربیت خدمت در آتشکده و قضاوت را بر عهده داشتند.

بیشتر اعراب مهاجر با همان زندگی بدوی و خانه به دوشی در واحه‌های اطراف شهرها و دیه‌ها مستقر شدند؛ تعدادی نیز در شهرها سکونت گزیدند و محله‌هایی خاص خود به وجود آوردند. مجاورت اعراب در ابتدا برای ایرانیان ناخوشایند بود و از این رو در برخی جاها مانند قم، با آنان درگیر شدند و در مواردی دیگر ساکنان محلی آن منطقه را ترک کردند. به تدریج شرایط مناسبی برای همزیستی مسالمت‌آمیز و همکاری میان ایرانیان با مهاجران عرب، نخست در زمینه تجارت و کشاورزی و سپس در زمینه‌های سیاسی و اجتماعی به وجود آمد و کم‌کم مهاجران جذب فرهنگ ایرانی شدند.

پ) عصر خلافت عباسیان

با روی کار آمدن خاندان بنی‌عباس و انتقال مرکز خلافت از دمشق به بغداد در سرزمین‌های ایرانی، شرایط و اوضاع سیاسی و اجتماعی به نفع ایرانیان تغییر محسوس‌ی یافت. در حکومت عباسیان، برخی از سیاستمداران و دیوانسالاران ایرانی به مناصب سیاسی و نظامی مهمی مانند وزارت، فرماندهی سپاه و حکومت شهرها و مناطق دسترسی پیدا کردند و اقداماتی را به سود مردم ایران انجام دادند. برای مثال، خاندان برمکیان در زمان هارون و خاندان سهل در زمان مأمون از نفوذ و قدرت خود برای ترقی جایگاه ایران و ایرانیان در دستگاه خلافت استفاده کردند. طاهر بن حسین، مؤسس نخستین سلسله ایرانی در دوران اسلامی یعنی طاهریان، دست‌پرورده خاندان سهل بود. با این حال تداوم سلطه اعراب بر ایران و برخی اقدام‌های عباسیان، زمینه ناخشنودی و مخالفت ایرانیان را با خلافت عباسی فراهم آورد.

جنبش‌های ایرانیان در دو قرن نخست هجری

الف) جنبش‌های دوران خلافت امویان

خلافت اموی در حقیقت یک دولت عرب‌گرا بود و نسبت به غیرعربان، خشونت و نفرت خاصی نشان می‌داد و به تحقیر آنان می‌پرداخت. ایرانیان به خصوص مسلمانان ایرانی که موالی خوانده می‌شدند، در برابر حکومت

ظالمانه امویان و رفتار تحقیرآمیز و قوم‌گرایانه آنان، در دو بُعد سیاسی - نظامی و اجتماعی - فرهنگی عکس‌العمل نشان دادند و مبارزه کردند.

۱- جنبش‌های سیاسی - نظامی

ایرانیان که از بیدادگری امویان نسبت به خود و اهل بیت رسول خدا به ستوه آمده بودند، از هر فرصتی برای مبارزه با خلافت بنی‌امیه و پیوستن به قیام‌های ضد اموی استفاده کردند. در درس ۶ این قیام‌ها را که در نهایت به سقوط حکومت امویان انجامید، مرور کردید.

۲- جنبش اجتماعی - فرهنگی

در بُعد اجتماعی و فرهنگی، گروهی از اندیشمندان، شاعران و نویسندگان ایرانی با سیاست تعصب و تفاخر طلبی قومی و قبیله‌ای امویان به مخالفت برخاستند و با استناد به آیات قرآن و روایات پیامبر، تمامی اقوام را مساوی دانستند. البته شماری از آنان در این کار به افراط کشیده شدند و از طریق مقایسه زندگی ایرانیان باستان با زندگی اعراب عصر جاهلیت، به تحقیر قوم عرب پرداختند. اینان به شعوبیان معروف شدند. جنبش شعوبی در دوره اول عباسیان نیز همچنان در عراق فعال بود.

ب) جنبش‌های عصر خلافت عباسیان

گرچه خاندان بنی‌عباس با کوشش ایرانیان (خراسانیان) به حکومت رسیدند، اما تداوم سلطه اعراب و برخی اقدام‌های خلفای عباسی از قبیل قتل ابوسلمه خال و ابومسلم، نابودی خاندان‌های برمکیان و سهل و سختگیری و ستم به شیعیان و اهل بیت پیامبر، نارضایتی و خشم مردم ایران را برانگیخت و زمینه‌ساز قیام‌های مختلفی در گوشه و کنار کشور شد. مهم‌ترین آنها یک رشته جنبش‌هایی بود که به خونخواهی ابومسلم و یا تکریم خاطره او صورت گرفت و برای سال‌های متمادی عباسیان را به زحمت انداخت. رهبران این جنبش‌ها دارای ترکیبی از عقاید دینی و فلسفی اسلامی و غیراسلامی مانند زرتشتی، مانوی و مزدکی بودند. هر چند این جنبش‌ها سرکوب شدند، اما سلطه خلفای عباسی را بر مناطق شرقی ایران خاصه خراسان سست کردند و زمینه مناسبی را برای شکل گیری سلسله‌های ایرانی در منطقه فراهم آوردند.

جنبش‌های ایرانی در دوره اول خلافت عباسیان

<p>سنباد یکی از سرداران زرتشتی ابومسلم و به قولی نایب او بود، که پس از قتل ابومسلم به دست منصور، خلیفه عباسی (۱۳۷ق)، به خونخواهی او در نیشابور قیام کرد. این قیام کوتاه، ولی خونین و هولناک بود. عده زیادی از پیروان ادیان و مذاهب مختلف در خراسان، ری و طبرستان به دور او گرد آمدند. سنباد به سرعت نیشابور، قومس، ری و قزوین را گرفت، ولی در جنگ با سپاه عباسی شکست خورد و اندکی بعد به دست اسپهبد طبرستان کشته شد. دسته‌ای از هواداران سنباد، پس از مرگش به وی وفادار ماندند.</p>	<p>جنبش سنباد</p>
<p>اسحاق ترک یکی از داعیان ابومسلم و شخصیتی برجسته در میان سپاه‌جامگان بود و چون در میان ترکان ماوراءالنهر فعالیت می‌کرد به اسحاق ترک معروف شد. وی مردم را به ابومسلم دعوت می‌کرد و مدعی بود که ابومسلم، فرستاده زرتشت است، نمرده، در کوه‌های ری مقیم است و در وقت معین خروج خواهد کرد. وی تنها به دعوت اکتفا کرد و هیچ گونه رویارویی میان او و پیروانش با مأموران خلافت روی نداد.</p>	<p>جنبش اسحاق تُرک</p>
<p>یکی از گسترده‌ترین جنبش‌هایی که با خاطره ابومسلم گره خورده، جنبش استادسیس در بادغیس خراسان بود که حدود سال ۱۵۰ق آغاز شد. به دنبال جنبش استادسیس، عده زیادی از گروه‌ها و قشرهای مردم با بیل، پارو و تبر با او همراه و همدستان شدند. دامنه جنبش او به سیستان نیز سرایت کرد. استادسیس با شکست عاملان خلافت بر بسیاری از شهرها و مناطق خراسان دست یافت و بر سپاهیان عباسی در چند جنگ پیروز شد، اما سرانجام از سپاه خلیفه شکست خورد (۱۵۱ق) و در اسارت کشته شد. جنبش استادسیس هم صبغه دینی داشت. گفته شده است که او ادعای پیغمبری داشت و خود را یکی از موعدهای زرتشت می‌شمرد که به اعتقاد زرتشتیان پس از هر هزاره ظهور می‌کنند.</p>	<p>جنبش استادسیس</p>
<p>مقتع که از سرهنگان ابومسلم بود به تناسخ گرایید و مدعی شد روح خدا در جسم ابومسلم و روح ابومسلم در جسم او (مقتع) حلول کرده است. یاران او که بیشتر از روستاییان و موالی ماوراءالنهر و خراسان بودند، برای نشان دادن مخالفت خود با عباسیان، لباس سفید به تن کردند و به سپیدجامگان معروف شدند. جنبش دینی — سیاسی مقتع حدود چهارده سال در ماوراءالنهر عاملان خلافت را به خود مشغول کرد و سرانجام با ناپدید شدن رهبر جنبش در قلعه‌ای که محاصره شده بود، به پایان رسید (۱۶۳ق).</p>	<p>جنبش مُقْتَع</p>
<p>جنبش بابک خرم‌دین یکی از بزرگ‌ترین جنبش‌هایی بود که در پیوند با نام و خاطره ابومسلم آغاز شد و سال‌های طولانی مایه وحشت خلیفه بغداد شد. خرم‌دینان به رهبری بابک قلعه‌ای مستحکم را در آذربایجان پایگاه خود قرار دادند و با نیروهای خلافت عباسی و عاملانش به مبارزه پرداختند. خرم‌دینان که گرایش مزدکی داشتند، مرگ ابومسلم را انکار می‌کردند و معتقد بودند که ابومسلم باز خواهد گشت تا عدالت را در جهان برقرار نماید. این جنبش سرانجام توسط افشین، سردار ایرانی که به فرمان معتمد خلیفه عباسی مأمور جنگ با بابک شده بود، از میان برداشته شد. بابک که به اسارت درآمده بود، در بغداد به طرز بی‌رحمانه‌ای کشته شد (۲۲۳ق).</p>	<p>جنبش بابک</p>

فعالیت ۳

مطالب جدول بالا را به دقت بخوانید و پاسخ پرسش‌های زیر را از آن استخراج و استنباط نمایید.

- ۱- از نظر دینی و مذهبی، جنبش‌های مذکور چه وجه مشترکی داشتند؟
- ۲- به لحاظ سیاسی، نکته مشترک جنبش‌های فوق چیست؟ این نکته بر چه مسئله اجتماعی دلالت دارد؟

گروش ایرانیان به اسلام

چگونگی و چرایی مسلمان شدن ایرانیان، یکی از موضوع‌های مهم و جذاب تاریخ ایران در دوران اسلامی به شمار می‌رود. اطلاعات تاریخی زیادی درباره این موضوع وجود ندارد، اما مورخان بر پایه برخی شواهد و مدارک، آگاهی‌هایی را در خصوص این موضوع استنباط و کسب کرده‌اند.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

از صلح‌نامه‌هایی که میان ایرانیان و اعراب مسلمان در جریان فتح ایران منعقد شد، چه اطلاعاتی را می‌توان درباره روند اسلام‌پذیری مردم ایران کسب کرد؟

از اشاره‌های کوتاه منابع تاریخی می‌توان فهمید که در خلال فتح ایران، شمار ناچیزی از ایرانیان به اسلام گرویدند. تعدادی از دهقانان و دیگر بزرگان محلی و دسته‌هایی از جنگاوران از جمله گروه‌هایی بودند که در جریان فتح ایران مسلمان شدند. برای نمونه در جنگ قادسیه دسته‌ای از سپاه ساسانیان به دین اسلام درآمدند و به اعراب پیوستند. ساکنان پادگان شهر قزوین نیز همگی یکجا مسلمان شدند.

روند اسلام آوردن مردم ایران

شواهد و مستندات تاریخی دلالت بر آن دارد که روند گروش ایرانیان به اسلام تدریجی بوده است. اگرچه بیشتر شهرها و مناطق ایران در کمتر از ۲۰ سال به تسخیر اعراب مسلمان درآمد، اما روند پذیرش اسلام، چندین قرن به طول انجامید.

مسجد فهرج - یزد

به دنبال بهبود موقعیت سیاسی و اجتماعی ایرانیان در عصر خلافت عباسیان، گرایش به اسلام در ایران شتاب گرفت و سرانجام با روی کار آمدن سلسله‌های ایرانی در گوشه و کنار کشور، اکثریت ایرانیان مسلمان شدند.

در دوران خلافت بنی‌امیه نیز روند پذیرش اسلام در ایران کند بود. رفتار غیراسلامی برخی از حاکمان اموی، محدودیت‌ها و موانعی را بر سر راه گروش به اسلام ایجاد کرد. قراردادن مسلمانان غیرعرب همچون مسلمانان ایرانی در ردیف موالی و محروم کردن آنان از پاره‌ای حقوق اجتماعی و نیز گرفتن جزیه از نو مسلمانان، از جمله این رفتارها بود.

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر را بخوانید و توضیح دهید که چه برداشتی از آن دربارهٔ روند مسلمان شدن ایرانیان در فارس دارید؟ ابواسحاق ابراهیم‌بن محمد اصطخری (استخری) (د ۳۴۶ق) از مردم استخر فارس در کتاب جغرافیایی مسالک و ممالک در خصوص دین مردم فارس می‌نویسد: «در پارس گبرکان^۱ و ترساآن^۲ و جُهودان^۳ باشند، و غلبه گبرکان دارند. و جهودان اندکی باشند، و کتاب‌های گبرکان و آتشکده‌ها و آداب گبرکی هنوز در میان پارسیان هست. و به هیچ ولایت اسلام چندان گبر نباشد کی در ولایت پارس — کی دار مُلک ایشان بودست» (ص ۱۲۱).

۱- زرتشتیان ۲- مسیحیان ۳- یهودیان

عوامل مؤثر بر اسلام آوردن مردم ایران

پ) مهاجرت گستردهٔ اعراب مسلمان به ایران، زمینه‌ساز آشنایی تدریجی ایرانیان با اسلام و گرویدن به آن شد. سادات علوی و شیعیانی که برای نجات از ظلم امویان و عباسیان به میهن ما پناه آوردند، نقش مهمی در این زمینه داشتند. ساکنان شهر قم و نیز کثیری از مردم مازندران و گیلان در نتیجهٔ مهاجرت گروهی از شیعیان و علویان به دیار آنان با اسلام آشنا و مسلمان شدند. حضور امام رضا (ع) و امامزادگان در ایران نیز بر توجه و گرایش اجدا ما به اسلام تأثیر داشت.

الف) اسلام دینی جهانی است و پیام‌های جذابی برای تمام مردم جهان دارد. پیام برادری و برابری اسلام و سادگی مناسک و آداب اسلامی، از جمله جذابیت‌های این دین برای ایرانیان بود. ب) از آنجایی که ساکنان ایران خواه زرتشتی و خواه مسیحی و یهودی، یکتاپرست و معتقد به بهشت و جهنم و ظهور منجی بودند، بنابراین، درک و پذیرش جهان‌بینی توحیدی و پیام مکتب اسلام، برای آنان چندان دشوار و ناخوشایند نبود.

ضریح حرم حضرت معصومه علیهاالسلام - قم

حرم حضرت شاه چراغ علیه‌السلام - شیراز

کاوش خارج از کلاس

با راهنمایی دبیر تحقیق کنید که سنت جشن نوروز در دوران اسلامی چه شباهت و تفاوتی با دوران باستان داشته است؟

پرسش‌های نمونه

- ۱ زمینه‌های سیاسی شکست حکومت ساسانیان از اعراب مسلمان را شرح دهید.
- ۲ روند فتح ایران پس از جنگ نهاوند، چگونه پیش رفت؟
- ۳ علل جنبش‌های اجتماعی و سیاسی ایرانیان را در دوران خلافت امویان توضیح دهید.
- ۴ چرا روند گروش ایرانیان به اسلام در سده نخست هجری کند بود؟
- ۵ منابع تاریخی که در این درس مورد استناد قرار گرفته است، فهرست نمایید.
- ۶ نمودار خط زمان دو قرن اول هجری را ترسیم نمایید و رویدادهایی را که در این درس به آنها اشاره شده است، بر روی آن نشان دهید.